

Ніна Федорівна Федорова,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту обдарованої дитини
НАПН України,
м. Київ, Україна

Людмила Олександрівна Фірсова,
завідувач науково-організаційного відділу
Інституту обдарованої дитини
НАПН України;
м. Київ, Україна

УДК 37.012

ОСВІТА ЯК ПЕДАГОГІЧНИЙ ПРОЦЕС У СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Автори аналізують педагогічний процес в соціокультурній цивілізації, розроблений Н. Головановою в розділі «Парадигми педагогіки». Обосновують поняття «образование», «педагогічний процес», «развитие», «воспитание», «гуманізм».

Ключевые слова: *процес, педагогічний процес, парадигма, соціалізація.*

Authors analyze the pedagogical process in the sociocultural civilization, developed by N. Golovanova in the section "Pedagogics paradigms". The concepts "education", "pedagogical process", "development", "education", "humanity" are proved.

Key words: *process, pedagogical process, paradigm, socialization.*

Сутнісні перетворення у світовій економіці, соціальній сфері та інформатизації зробили освіту головним фактором реалізації соціально-економічних цілей суспільства. Динаміка процесів глобалізації, формування інформаційних елементів знання та залучення до європейського освітнього простору вимагає від українського суспільства їх модернізації, змінюючи погляди на систему освіти в цілому. Адже освіта визначає майбутнє суспільства і те, чи буде воно цивілізованим і чи зможе забезпечити співіснування у світі.

У сучасних умовах в педагогіці головною метою має бути *готовність особистості до життя, здібність діяти, приймати рішення, відрізняти добро та зло, а також знаходити місце у моральних позиціях, будувати стосунки у соціумі, відшукувати*

потрібну інформацію та успішно нею користуватися, тобто бути висококваліфікованим і соціалізованим.

Український педагогічний енциклопедичний словник С. У. Гончаренка трактує поняття «освіта» як духовне обличчя людини, щоскладається під впливом моральних і духовних цінностей, які є надбанням її культурного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування обличчя людини. При цьому головним є не обсяг знань, а поєднання останніх з особистісними якостями, вміння самостійно розпоряджатися власними знаннями [1]. Освіта – це педагогічний процес, а педагогічний процес (навчально-виховний процес) – цілеспрямована, свідомо організована, динамічна взаємодія вихователів і вихованців, під час

якої розв'язуються суспільно необхідні завдання освіти і виховання. Компонентами його мети є: завдання, зміст, методи, засоби та форми взаємодії його учасників і результат.

Тому вважається, що освіта складний і довготерміновий педагогічний процес, під час якого формується особистість, що має стати у майбутньому своєрідною індивідуальністю. Першою складовою освіти наразі має бути соціалізація особистості. Це процес адаптації особистості в соціумі; засвоєння нею готових форм і засобів соціального життя; взаємодії з матеріальною і духовною культурою та формуванням в особистості власного соціального досвіду і стилю життя. У наш час особистість повинна бути освіченою та добре соціалізованою. Другою складовою має бути прояв сутнісних сил особистості, тобто її *розвиток*.

Розвиток – це процес формування особистості як соціальної якості в результаті соціалізації та виховання. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови становлення особистості, дитина у процесі соціалізації вступає у взаємодію з навколишнім світом, оволодаючи досягненнями людства. Розвиток особистості здійснюється в діяльності, що супроводжується системою мотивів, притаманних їй [1]. Наукове обґрунтування вікової періодизації дозволяє визначити зміни провідних видів діяльності, на яких будується *виховання, соціалізація та навчання*. Освіта як цілісний процес містить підсистему процесу *виховання*.

Виховання – це процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, замовленого законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Виховання є запланованим впливом батьків, навчального закладу та соціуму. Наразі в Україні створюється нова цілісна система виховання та формування *самостійності й відповідальності, принциповості та почуття власної гідності, творчої активності та критичного мислення* [1].

Наука розглядає сучасну педагогіку як сукупність теоретичних і практичних наук, що вивчають освіту як цілісний педагогічний процес. Педагогічні знання особливим чином взаємодіють з кожною з галузей людинознавства: філософією, психологією, культурологією, соціологією, економікою тощо. Нині педагогіка долучає етнографію, семіотику, теологію, психолінгвістику та психоаналіз, що збагачують її педагогічні знання. Разом з тим цей процес ускладнюють теоретичні пошуки самої педагогіки. Виникають ризики «розмитості» предмета, збільшення кількості підходів до одного і того педагогічного явища.

Особистість існує в середовищі (культурі), яке створює не сама, а що сформувалося без неї. Тому сутність особистості визначається тим, як вона соціалізується в культурній системі – цивілізації.

У процесі професійної діяльності відбувається накопичення досвіду, що на початку трудової діяльності передається в міфах, легендах, епічних поемах. Такий спосіб передачі знань суто індивідуальний і пов'язаний з пам'яттю конкретного носія інформації. Виникнення інформаційних носіїв у системі передачі

інформації зробило людство ХХІ ст. більш освіченим і модальним. Кожна цивілізація будувала базисні педагогічні механізми [2]. Варто зазначити такі механізми цивілізації:

- галузі освіти особистості (внутрішні/зовнішні, тіло/душа/дух, розум/серце/воля);
- спрямованість педагогічної дії, її орієнтація на досягнення практичного результату та прийняття системи релігійних, етичних, ідеологічних тощо цінностей, а також на корисні звички та вільну творчість в культурі;
- розуміння природи дитинства, процесу дорослішання та сходження до ідеалу;
- співвідношення особистісно-індивідуального, суспільно-колективного началу соціальному життю й освіті;
- система життєвих цінностей.

Розглянувши історію розвитку педагогічної науки і освіти, бачимо, що наукове знання має певну цінність першого порядку:

ВІРА – ЗНАННЯ – «Я» ОСОБИСТІСТЬ.

Відповідно вибудовуються три головні парадигми педагогічної науки: *теоцентрична, раціоцентрична й антропоцентрична*.

Якщо предметом педагогіки є освіта як цілісний педагогічний процес, то педагогічна парадигма надає теоретичну модель освіти. Для того, щоб педагогічне співтовариство мало можливість звертатися до цієї моделі як теоретичної основи педагогічної діяльності, педагогічна парадигма має обґрунтувати:

- типологічну характеристику «образу дитини» як головного педагогічного феномена;
- бачення про природу становлення особистості та індивідуальності, сутність педагогічного процесу виховання, навчання та розвитку;
- характеристику цілей, змісту та організаційно-технологічних моделей освіти;
- природу педагогічної діяльності, взаємодію між суб'єктами і об'єктами освітнього процесу;
- домінуючу роль навчальних закладів.

Характеризуючи парадигми педагогічної науки скористаємося думкою мислителя ХХ ст. Питирима Сорокіна, який висловив таку метафору «...музика у концертній залі історії: велика зала, де одночасно грають багато симфонічних оркестрів. Слухачі сприймають тільки грім і какофонію. Як розібратися у такій музиці? Є тільки один спосіб: виділити один-два самих гучних оркестрів, що задають тон решті і намагатися вхопити їх музичні темпи» [1].

Теоцентрична парадигма педагогіки. Ця парадигма, що є першою у педагогіці, сформована ідеями античних філософів і мислителів Середньовіччя. Назва «теоцентрична парадигма» вказує на формування наукового знання при зародженні педагогічної думки навколо *ідеї передбачення життя людини вищим духовним началом* (олімпійськими богами, долею, Космосом, промислом Божим). Головними були духовні цінності, відповідно до яких склалися форми виховання та навчання дітей. Давньогрецький філософ Сократ (468–399 рр. до н. е.) вперше поставив

педагогічну думку особистості незалежно від соціального життя. Становлення особистості за Сократом – самопізнання, пошук моральних істин і виявлення себе морально у житті. Він вважав, що істинні знання не можливо отримати у готовому вигляді, вони мають зародитися в голові людини під час роздумів.

Пізніше Платон (427–348 рр. до н. е.) у своїх творах також сформулював пояснення процесу освіти. Головним у нього є душа, тому розвиток особистості – це «розгортання» її душі. На думку Платона, людська душа – субстанція вищого «світу ідей», що має три частини – розумну, вольову, чуттєву і головне – якість наповнення кожної з них. Добра освіта здатна лише виявити ці задатки від народження та спрямувати їх відповідно до особливостей професійної діяльності та життя.

Учень і товариш Платона, Арістотель (384–322 рр. до н. е.) вважав, що людина від народження не отримує ніяких благочинців, а має можливість для власного розвитку. Така його позиція характеризує апостеріорну модель (від латин. *a posteriori* – з подальшого). Освіта, на думку Арістотеля, є значущим процесом: виховним оточенням, спеціальними заняттями (науціння), що сприяють формуванню життєвих цінностей [2].

Освіта середньовікової Європи мала також релігійний характер, і отримували її ті, хто хотів стати священником. На той час багатії, феодала і навіть королі не були грамотними. Першими джерелами християнської освіти у Західній Європі були катехуменати – школи, де учні вивчали Святе Письмо і готувалися до таїнства хрещення. Ці монастирські школи використовували *індивідуально-групові форми навчання*. Зміст релігійної освіти упродовж багатьох віків базувався на вказівках трактату ритора Маріана Капелли (V ст.) про «сім ступенів мудрості»: «trivium» – граматики, риторика, діалектика і «quadrium» – арифметика, геометрія, астрономія, теорія музики. «Trivium» вважався необхідним рівнем для будь-якої освіченої людини, а у XI–XII ст. став основою для засвоєння «quadrium» і навчання в університетах. Таким чином, християнська педагогіка намагалася розв'язати задачу виховання дитини для земного і ввести до вічного життя [1].

Таким чином, можемо визначити головні риси теоцентричної парадигми освіти.

1. «Образ дитини» трактується за моделлю: потенціал розвитку дитини вдосконалюється за обумовленістю вищої Волі, тобто Богом. Християнська педагогічна думка розглядає людину як подобу Божу.

2. Активно реалізується в теоцентричній парадигмі освіти ідея Божественного призначення: кожна людина повинна виконувати те, що їй визначено Богом, залишатися у тому прошарку суспільства, в якому вона народилася.

3. Школа, що розвивалася до XVII ст., ще не вміла навчати дітей.

4. Середньовічна раціоцентрична парадигма педагогіки – це розквіт теоцентричної парадигми педагогіки.

Наразі, коли відчувається криза однозначного, зрозумілого буття, людина звертає увагу на цінності

Віри, сподіваючись на спасіння у майбутньому. Ця парадигма продовжує жити у концепціях сучасності – антропософська вальфдорська педагогіка, педагогіка «Живої етики» Реріхів, навчання «Детка» Порфирія Іванова тощо [2].

Раціоцентрична парадигма педагогіки. В епоху Просвітництва (з XVII до початку XIX ст.) постало запитання: хто задає людині межі існування у цьому світі? Вони встановлюються не природою, не Богом? Межі людського встановлюються самою людиною, завдяки її розуму. Віра у прогрес викликала розвиток наук, світської освіти, руху за просвіту людства. Розвиток раціоцентричної парадигми в педагогіці здійснювався в умовах становлення особливого типу культури – європейської, і тому впроваджувалися її головні цінності.

Визначальними рисами раціоцентричної парадигми педагогіки були такі: *раціоналізм, галузевий характер, утилітарність освіти, класно-урочна форма навчання, «образ дитини», авторитарність*.

Раціоналізм. Це наукове пізнання орієнтувалося на істину, що абстрактно існувала в світі та незалежно від людини. У філософії панувала істина, що досягалася шляхом логічних доказів і перевірялася досвідом. Порівняємо теоретичне обґрунтування сутності процесу навчання у великих дидактів XVII–XIX ст. (Я. Коменський, І. Герbart, К. Ушинський):

- Я. Коменський – *ступінь відчуття, пояснень, вправ;*
- І. Герbart – *виразність, асоціація, система, метод;*
- К. Ушинський – *живе сприймання навчального матеріалу, порівняння і співставлення отриманих уявлень та вироблення попередніх понять, узагальнення і приведення знань в систему, закріплення отриманих знань і навичок.*

Галузевий характер. Освіта здійснюється предметно, за галузями знання, поділом праці у промисловості та сільському господарстві. Сукупність наукових знань у школі повинна бути чітко поділена на класи, ще Я. Коменський писав: «...щоб попередні знання логічно продовжувалися у наступних класах». З розвитком наук до початку XIX ст. в європейській педагогіці виникло дві точки зору щодо змісту освіти. Перша – *теорія «матеріальної освіти»*, засновником якої був Я. Коменський. Його однодумці пропагували ідею енциклопедизму: школа повинна надавати знання з основ наук і доповнювати їх інформацією. Друга – *теорія «формальної освіти»* І. Песталоцці. Прихильники І. Песталоцці вбачали навчання в розвитку пізнавальних сил і здібностей учнів, щоб навчити їх мислити, висловлювати думки.

У кінці XIX ст. раціоналістична парадигма педагогіки породила як самостійні знанневу (*школу навчання*) і технічну (*школу праці*) моделі.

«Школа навчання» (книжкова школа) домінувала в освітній практиці, але була без майбутнього. Її характерні такі якості:

- викладається лише книжкове знання;

- орієнтація на загальну освіту;
- учитель та учні навчаються за зразком;
- учні на заняттях отримують одне завдання на клас, без обміну інформацією і взаємодопомоги;
- орієнтація на заняттях на середнього учня;
- подавлення індивідуальності учня.

Разом з тим були і позитиви: глибока доробка теоретичних і частково-дидактичних основ навчання видатними європейськими педагогами XVII–XIX ст.; чіткість організації навчального процесу, достатня керованість ним; відповідність цінностям раціоналістичної парадигми педагогіки.

«Школа праці» – це школа формування характеру. Її ідеологами та організаторами були: у XIX ст. – І. Песталоцці, Г. Кершенштейнер, у XX ст. – П. Блонський, С. Щацький, С. Френе. Ця школа дає раціональну картину світу та можливість учню використовувати у власному майбутньому житті.

Характерними ознаками такої школи є:

- бажання подолати багатопредметність змісту освіти;
- «книжкове» знання поступилося самостійним спостереженням у лабораторіях, майстернях, пришкольських ділянках тощо;
- пізнання здійснюється через практичну діяльність, учитель перестає бути основним носієм інформації, з'являється можливість творчості для вчителя та учнів [2].

Утилітарність освіти. Спрямовує учня на *користь* для подальшого навчання у вищому навчальному закладі, формує успішного власника.

Класно-урочна форма навчання – це головне відкриття раціоналістичної парадигми. Вона сформувалася у практиці вчителів на межі XV–XVI століть. Теоретиком створення цієї системи є Я. Коменський (1592–1670). Зазначимо головні ознаки класно-урочної системи: учні одного віку навчаються у постійних групах (класах); чітке планування кожного класу; викладання навчальних предметів здійснюється на уроці фронтально, тривалістю 45 хв. Така форма навчання у середніх навчальних закладах існує і сьогодні.

«Образ дитини». У раціоцентричній парадигмі педагогіки дитина розглядається як *об'єкт* дій вчителя, тому що вчитель є носієм розуму, він може дати відповідь на всі запитання. У такому контексті виникає впевненість, що займатися науками потрібно з дитинства. Знання – це та цінність, для якої існує обмеження свободи, вільного часу, батьківського спілкування, відпочинку тощо. Ставлення до учня, як об'єкта навчального процесу, змушувало вчителя розуміти закони керування його увагою, мисленням і пізнавальною діяльністю.

Авторитарність – характерна риса раціоцентричної парадигми педагогіки. Учитель і учень у навчальному процесі займають асиметричні позиції: перший нав'язує цілі навчання, зміст, регламентує час, примушує дотримуватися певних правил (устав, правила поведінки, розпис навчальних занять), виховання у цій парадигмі здійснюється за принципом *«показати –*

пояснити – виконувати», а другий має лише виконувати. Така технологія дозволяє керувати поведінкою учня (важливим є отримання певних балів), що і є моделлю виховання [2].

Французький соціолог Авраам Моль у кінці XX ст. назвав цей продукт *«мозаїчною культурою»*. Таке утворення виникає у людини випадково під час огляду телепередачі читання преси.

Доктрина знання, яку пропонує раціоцентрична парадигма педагогіки, не дозволяє освіті по-справжньому виконувати функції у сучасних умовах.

Антропоцентрична парадигма педагогіки. Ця парадигма вперше почала застосовуватися в педагогічній думці в епоху Відродження в культурі та філософії. Виникає інтерес до античності, культури дохристиянських народів. Відродження стверджує право людини на власну думку та творчість. Мислителі епохи Відродження намагалися зрозуміти людську постать, яка стала основою *гуманізму*. Пікоделла Мірандола у промові «О, призначення людини» проголосив: «... я ставлю тебе у центрі світу, – говорить Творець Адаму, – щоб звідти тобі зручніше було оглядати все, що є у світі. Я б не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти, вільний і славетний майстер, сформував себе в образі, який ти вважаєш. Ти можеш переродитися у низьке, незрозуміле єство, або можеш переродитися за велінням душі у вище, божественне ... О вище захоплення щастя людини, якій дано володіти тим, чим побажаєш і бути тим, чим бажаєш!» [2].

Ідеї раннього гуманізму, що закладали основи антропоцентричної парадигми педагогіки, мало впливали на практику європейської освіти. Вітторіно де Фельтре (1378–1446) увійшов у досвід педагогічної реалізації гуманізму через діяльність школи «Будинок радості». Існування школи ґрунтувалося на справжній природі гуманізму як першому фактору виховання. Учні мали виживати із себе дворянські якості. Тут культивувалась розмірність, самостійність, приділялась увага фізичному розвитку. Як філософ-гуманіст, Вітторіно де Фельтре запровадив у зміст школи античну класику: грецьку, латинську мови та літературу, математику, астрономію, основи суспільствознавства, а також учні оволодівали навичками креслення та картографії.

Таким чином, ідеї антропоцентричної парадигми педагогіки у пошуках гуманістів епохи Відродження лише розхитували основи геоцентричної парадигми. Це свідчення того, як одна парадигма змінює іншу.

В епоху Просвіти, коли раціоцентричні доктрини педагогічної парадигми переживали розквіт, виникли нові ідеї – педагогічна теорія Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), що запропонувала як нові педагогічні цінності *початкову досконалість дитини; природообразність, природність виховання; свободу виховання; загальнолюдські цільові орієнтири виховання; гуманізм*. Педагогічну концепцію Ж.-Ж. Руссо озвучено в романі «Еміль, або Про виховання», де він описує *вільну самодіяльність дитини, формування*

її власного життєвого досвіду шляхом спостережень та праці на природі.

Вважається, що термін «гуманізм» вперше застосував у науці німецький педагог Ф. Нітхаммер. Поняття «гуманізм» (від латин. *humanus* – людський, людяний) має декілька трактувань.

1) Система ідей і поглядів на людину як вищу цінність.

2) В історичному аспекті гуманізм – прогресивна течія західно-європейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Видатними представниками гуманізму були Леонардо да Вінчі, Т. Кампанелла, Ф. Рабле, Дж. Бруно, Ф. Петрарка, Т. Мор, Я. Коменський, М. Копернік та інші. В Україні гуманістичними ідеями були пройняті суспільно-політичні погляди І. Вишенського [1].

У педагогічній спадщині Дж. Дьюї важливим є гуманістичний принцип *свободи*. Він показує природу навчання як індивідуальну діяльність, що потребує певної свободи мислення, суджень. Дж. Дьюї у технологічній складовій педагогічного процесу відмовився від класно-урочної системи, замінивши її на «метод проектів». «Передвісниками» антропоцентричної парадигми педагогіки на початку ХХ ст. у різних країнах є концепції «вільного виховання» та діяльність «вільних шкіл»:

- *Марії Монтессорі* (допоможи мені це зробити самому);

- *С. Френе* (ми лише розчищаємо дорогу, а кожний обирає свою, що відповідає індивідуальним якостям, смакам і запитам);

- *Я. Корчака* (навчити дітей дивитись, розуміти, любити; молодь – хотіти, могли, діяти, а не тільки багато знати);

- *А. О'Нілла* (... як виховати щастя? Відмінити владу. Дати дитині свободу);

- *Л. Толстого* (навчати так, щоб було зрозуміло, які відносини між суб'єктами);

- *К. Вентцеля* («Будинок вільної дитини»).

На жаль, і сьогодні система освіти продовжує виконувати своє покликання – готувати особистість зі знаннями, яка здібна до існування в організованому суспільстві. Це в деякій мірі підвищило ступінь ефективності освіти. Співтовариство в галузі педагогічної науки у кінці ХХ ст. почало осмислювати радикальні перетворення соціально-економічного життя суспільства:

- зміну типу культури;
- перехід до постіндустріального устрою соціально-економічного життя суспільства;

- інформаційну революцію, широке застосування комп'ютера як засобу комунікації;

- подолання тоталітаризму як основи політичної системи держави.

Становлення антропоцентричної парадигми педагогіки проявляється в особливостях сучасної освітньої реальності. Навчальні заклади гублять традиційні функції, які склалися упродовж століть. Сучасний освітній напрям пов'язує з «екранною культурою», де виробництво, зберігання, передача інформації та її використання визначаються прогресуючими комп'ютерними технологіями.

1) Учитель перестає діяти в якості головного транслятора знань, тому він несе меншу відповідальність за результати навчання.

2) Учень сам обирає навчальний заклад, учителя, навчальні предмети, тому несе більшу відповідальність за власні знання.

3) Головною формою сучасного виробництва (виробництво інформації та послуг) є діяльність у малих творчих групах, де головним є особистісне спілкування, організація співробітництва та сумісної творчості. Ця тенденція має місце у сучасній освіті, а у навчальних закладах виникають нові задачі:

- забезпечити можливість дитячого співтовариства, в якому кожна дитина отримує можливість нормальної соціалізації;

- виховання громадянського суспільства;

- виховання комунікативних навичок і здібностей дитини;

- виховання інтересу до власної особистості, забезпечуючи досвід рефлексії та самовиховання [2].

Таким чином, можемо стверджувати, що навчання покликано змінити в особистості свідомість «гвинтика», що сформована упродовж століть, для перетворення її діяльності та спілкування, атакож для створення потреби самому визначати культуру і соціальні відносини.

Використані літературні джерела

1. *Гончаренко С. У.* Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге, доповнене й виправлене / С. У. Гончаренко. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.

2. *Голованова Н. Ф.* Общая педагогика. Учебное пособие для вузов / Н. Ф. Голованова. – СПб.: Речь, 2005. – 375 с.